

MAÜ
PRESS

Artuklu

İslâm Hukuku Bağlamında Eşler Arasındaki Uyuşmazlıkların Çözümünde Arabuluculuğun Rolü

Yahya Bilginer | [000-0002-3463-1156](tel:000-0002-3463-1156) | yahyabilginer@hotmail.com

Dr. | Milli Eğitim Bakanlığı | Kahramanmaraş | Türkiye

<https://ror.org/00jga9g46>

Atıf: Bilginer, Yahya. "İslâm Hukuku Bağlamında Eşler Arasındaki Uyuşmazlıkların Çözümünde Arabuluculuğun Rolü", *Artuklu Akademi* 11/2 (Aralık 2024), 411-431. <https://10.34247/artukluakademi.1523941>

Öz: Aile insanlık tarihi boyunca her zaman önemli ve evrensel bir değere sahip olmuştur. Bu öneminden dolayı hukuk sistemleri, ailenin oluşumu, devamlılığı ve eşler arasındaki uyuşmazlıkların çözümüne yönelik birtakım düzenlemeler yapmaya yönelmiştir. Değişen aile yapısı, kadınların ekonomik bağımsızlığı ve geniş aile birimlerinden çekirdek ailelere geçiş ile ilişkilendirilebilecek çatışmalarda bir artış olmuştur. Bu çerçevede hem teoride hem de uygulamada sulh anlaşmaları uyuşmazlıkları ortadan kaldırmanın bir yolu olarak görülmektedir. Eşler arasındaki uyuşmazlıkların çözülmesinde arabuluculuk yönteminin önemli olması ve her geçen gün bu yöntem ihtiyacı duyulması nedeniyle çalışmada, eşler arasındaki arabuluculuğa elverişli meselelerin analizi yapılarak günümüz şartlarına da uygun bir modelin ortaya konulmasına gayret edilmiştir. Eşler arasındaki arabuluculuğun bu rolü nedeniyle İslam hukukunun ilkeleri göz ardı edilmeden toplumun sosyo-kültürel yapısına da uygun olarak, mer'î hukuktaki boşanma sonrası mal paylaşımını, yoksulluk nafakasını, çocuğun velâyetini, maddi ve manevi tazminatını da içine alacak şekilde yaygınlaştırılması ve yasal alt yapısının bunu kolaylaştıracak şekilde düzenlenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Aile, Eş, Arabuluculuk, Sulh, Uyuşmazlık.

Makale Bilgileri

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Geliş Tarihi	29.07.2024
Kabul Tarihi	26.10.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı- intihal.net
Etik Bildirim	artukluakademi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır
Dizinleme Bilgileri	Dergi TrDizin, DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich's ve ATLA'da taranmaktadır.

The Role of Mediation in the Resolution of Disputes between Spouses in the Context of Islamic Law

Yahya Bilginer | [000-0002-3463-1156](tel:000-0002-3463-1156) | yahyabilginer@hotmail.com

Dr. | Ministry of National Education | Kahramanmaraş | Türkiye

<https://ror.org/00jga9g46>

Citation: Bilginer, Yahya. "The Role of Mediation in the Resolution of Disputes between Spouses in the Context of Islamic Law", *Artuklu Akademi* 11/2 (Dec 2024), 411-431. <https://10.34247/artukluakademi.1523941>

Abstract: Family has always had an important and universal value throughout history. Due to this importance, legal systems have tended to make some arrangements for the formation and continuity of the family and the resolution of disputes between spouses. There has been an increase in conflicts that can be associated with the changing family structure, women's economic independence and the transition from extended family units to nuclear families. In this framework, both in theory and in practice, settlement agreements are seen as a way to eliminate disputes. Due to the importance of the mediation method in resolving disputes between spouses and the need for this method day by day, this study has endeavoured to present a model suitable for today's conditions by analysing the issues that are suitable for mediation between spouses. Due to this role of mediation between spouses, it has been concluded that it should be extended to include the division of property after divorce, poverty alimony, child custody, material and moral compensation in accordance with the socio-cultural structure of the society without ignoring the principles of Islamic law and the legal infrastructure should be arranged in a way to facilitate this.

Keywords: Islamic Law, Family, Spouse, Mediation, Settlement, Dispute.

Article Information

<i>Reviewers</i>	Two external reviewers / Double-blind
<i>Date of Submission</i>	29.07.2024
<i>Date of Acceptance</i>	26.10.2024
<i>Date of Publication</i>	31.12.2024
<i>Ethical Statement</i>	Ethical principles were followed during the preparation of this study.
<i>Plagiarism Checks</i>	Done- intihal.net
<i>Complaints</i>	artukluakademi@gmail.com
<i>Conflict of Interest</i>	No conflict of interest declared
<i>License</i>	The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
<i>Indexing Information</i>	The journal is indexed in TrDizin, DOAJ, EBSCO, ERIH PLUS, Ulrich's and ATLA.

Giriş

İnsanlar, haklarını koruma konusunda her zaman zorluklarla karşılaşmış ve bu hakların devamlılığını sağlamak için çeşitli yöntemler kullanmıştır. Bu yöntemlerden biri de arabuluculuktur. Bireylerin yetenekleri ve özellikleri göz önüne alındığında, farklı istekler ve çıkarlar nedeniyle çatışmalar ve anlaşmazlıklar ortaya çıkabilir. Bu uyuşmazlıkların çözülmesi, sosyal varlıklar olarak var olan bireyler için sosyal gelişimin ayrılmaz bir parçasıdır. Arabuluculuk, bireylerin haklarını ilgilendiren uyuşmazlıkların sonlandırılmasına hizmet eden çözüm yollarından birisidir. Mahkemelerin uyuşmazlıkların çözümünde nihai yetkiye sahip olduğu kabul edilmekle birlikte, yasal işlemlere başvurmadan önce toplumda barış ve uzlaşmanın tesis edilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu süreç, toplumu tek bir vücut olarak birleştirmeyi ve uyuşmazlıkların karşılıklı rıza ve memnuniyet yoluyla çözülmesini sağlayarak sağlıklı bir toplumsal yapıyı teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Arabuluculuk, bireyler veya topluluklar arasındaki anlaşmazlıkları mahkemeye başvurmadan önce ya da mahkemeye gidebilmek için dava şartı olarak kullanılan bir yöntemdir. Alternatif çözüm yolları, tarafsız ve objektif üçüncü kişinin yardımıyla uyuşmazlığın çözümü için tarafları bir araya getirmeyi ve uzlaşmaları için elverişli bir ortam yaratmayı amaçlar.¹ Kur'ân,² evlilik sorunları yaşayan çiftleri uzlaştırmak için arabuluculuğun kullanılmasını teşvik eder. Uzlaşma sürecini kolaylaştırmaya yardımcı olmak için her aileden temsilciler atanmasını tavsiye eder. Arabuluculuğun önemi, onu namaz, oruç ve sadaka gibi ibadetlere benzeten Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından "Size oruç, namaz, hac ve sadakanın derecesinden daha faziletlisini söyleyeyim mi?" "Evet yâ Resûlellah" denilince Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kişilerin arasını bulup barıştırmak" sözleriyle arabuluculuğun önemi vurgulanmıştır.³ Arabuluculuk, çatışmaları çözmek ve kalıcı çözümler bulmak için değerli bir araç olarak görülmektedir.

İslâm, ana hedeflerinden biri olarak anlaşmazlıkların ve uyuşmazlıkların çözümünü teşvik eder. Anlaşmazlık yaşayan çiftleri uzlaştırmak için arabuluculuğu teşvik etmek ve uygulamak, hem mer'î hukuk hem de İslâm hukuku alanındaki tüm bireylerin sorumluluğudur. İslâm hukukunda arabuluculuk yöntemi, sulh kavramına dayanır ve tarafların menfaatleri doğrultusunda onların anlaşmaları sürecine rehberlik etme esasına dayanarak, tarafların menfaatlerine odaklanan onarmayı önceleyen,⁴ kolaylaştırıcı bir süreci ifade etmektedir.⁵

Çalışma konusuyla ilgili olarak Hasan Ellek, eşler arasındaki uyuşmazlıkların giderilmesine yönelik arabuluculuğu inceleyen iki makale kaleme almıştır. 'İslam Hukukunda Mala İlişkin Sulh Sözleşmesi' başlıklı ilk makale, ticari ilişkiler bağlamında sulh sözleşmesinin tanımlanmasına odaklanırken; Yusuf Şen, 'İslam Hukukunda Arabuluculuk' başlıklı makalesinde İslâm hukukundaki arabuluculuk yöntemini ve arabuluculuğun dayanaklarını, sulh ve tahkimden farklı yönlerini incelemiştir. Ahmet Temel 'İslam Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye'de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları' başlıklı makalesinde, aile arabuluculuğu yöntemi, Türkiye'de aile arabuluculuğunun uygulanması, İslâm aile hukukunda gelişmiş arabulucu-hakemlik kurumunu ele almıştır. Hasan Ellek 'Kur'an ve Hadis Işığında: İnsanlar Arasındaki İhtilafların Sulh Yoluyla Çözümü' başlıklı diğer makalesinde, Kur'an ve Sünnet'e dayalı sulh sözleşmelerinin ilkeleri tartışılmaktadır. Sulh anlaşmalarının yaygın

¹ Ahmet Akman, "İslâm-Osmanlı ve Modern Türk Hukuku'nda Sulh Sözleşmesi ve Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarına Mukayeseli Bir Bakış", *Hitit İlahiyat Dergisi*, 20/2 (Aralık 2021), 1049.

² *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Baskı, 2003), en-Nisâ, 4/35.

³ Süleymân b. Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru't-Te'sil, 2015), "Edeb", 50.

⁴ Fahrettin Atar, *İslam Yargılama Hukukunun Esasları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2. Baskı, 2017), 219-220.

⁵ Yusuf Şen, "İslam Hukukunda Arabuluculuk", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Şubat 2012), 113.

uygulanabilirliğine dikkat çekilmiştir. Sabiha Altındağ'ın 17. yüzyılda Trabzon'da Hukuki Arabuluculuk ve Uzlaştırma (Es-Sulhu Seyyidi'l-Ahkam/Sulh En Güzel Hükümdür)' başlıklı makalesi, 17. yüzyılda Trabzon'da adli makamlar bünyesinde gerçekleşen sulh anlaşmalarından örnekler sunmaktadır. Yapılan bu çalışmalar doğrudan eşler arasındaki uyuşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesi konusunu tam olarak ele alınmamıştır. Oysa bu çalışmada, günümüzde yaygın olarak görülen, eşler arasındaki arabuluculuğa elverişli uyuşmazlıkların çözümüne uygun meseleler, nitel veri analizi ve tümevarım (istikrâ) yöntemiyle incelenerek literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır. Zira eşler arasındaki arabuluculuğa uygun geniş bir uygulama alanı bulunmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Arabuluculuk

İslâm hukukunun klasik kaynaklarında "sulh" kavramıyla ifade edilen arabuluculuk kavramı için çeşitli tanımlar vardır ve bunların hepsi tarafları bir araya getirerek ve olası sorunları öngörerek uyuşmazlıkların çözümünü vurgulayarak; fesadın zıddı olan bir durumun düzeltilmesi veya anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için hasımların yaptığı bir sözleşme,⁶ ihtilafların çözüme kavuşturulması,⁷ aklın gerektirdiği şekilde istikamet düzeltilerek ihtilafın ve düşmanlığın ortadan kaldırılmasını içermektedir.⁸ Bu bağlamda arabuluculuk, anlaşmazlıkları önlemek ve barışı korumak amacıyla taraflar arasındaki anlaşmayı,⁹ bir bedel karşılığında mevcut iddiadan vazgeçmeyi¹⁰ ifade eder. Bu arabuluculuk kavramı, uyuşmazlıkların karşılıklı rıza veya üçüncü bir tarafın katılımı yoluyla çözülebildiği özel hukuk, medeni usul hukuku, borçlar ve aile hukuku da dâhil olmak üzere İslâm hukukunun çeşitli alanları için geçerlidir.¹¹ Mahkemeye başvurmadan arabuluculuğa başvurulabileceği gibi mahkeme sonrası hâkimin kararı her iki tarafı da tatmin etmezse, taraflar arabuluculuğa yönlendirilebilir.¹²

Arabuluculuk, taraflar arasındaki uyuşmazlıkları müzakere ve konuşma yoluyla çözmeyi amaçlayan bir alternatif uyuşmazlık çözümü ve uyuşmazlık durumlarının giderilmesi şeklindedir.¹³ Tarafsız bir üçüncü kişinin taraflara bir anlaşmaya varmaları konusunda yardımcı ve destek olmasını içerir.¹⁴ Çağdaş dönemde uygulandığı haliyle arabuluculuk uygulaması nispeten yenidir ve modern hukukta arabuluculuk için çeşitli tanımlar bulunmaktadır. Bu tanımların bazı örnekleri, arabuluculuğun gönüllü olduğunu ve tarafların kendi rızalarıyla katılmayı seçtiklerini vurgulamaktadır. Üçüncü taraf arabulucu, tarafları bir kararı veya sonucu kabul etmeye zorlama yetkisine sahip değildir, bunun yerine her iki taraf için de kabul edilebilir bir çözümü kolaylaştırır.¹⁵ Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu'nun (HUAK) 2. maddesine göre arabuluculuk, belirli bir eğitimden geçmiş, tarafsız ve bağımsız bir üçüncü kişi tarafından yürütülen ihtiyari bir uyuşmazlık çözüm yöntemidir. Arabulucu, sistematik teknikler kullanarak

⁶ Nureddin b. Ebu'l-Hasan Ali b. Sultan Herevî, *Fethu babi'l-inaye şerhu'n-nukaye* (Beyrut: Darü'l-Erkam, ts.), 3/185.

⁷ İbrahim b. Muhammed Beycürî, *Haşiyetu Beycürî ala şerhi İbn'l-Kasım* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 1/720.

⁸ Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Haşiyetü reddi'l-muhtar* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1992), 5/628.

⁹ Orhan Çeker, *İslâm Hukukunda Akidler* (Konya: Tekin Kitapevi, 2014), 173.

¹⁰ Ahmed b. Guneym b. Salim el-Maliki Nazravî, *el-Fevakihu'd-devâni* (Beyrut: Darü'l-Marife, ts.), 2/312.

¹¹ Ali Bardakoğlu, "Sulh", *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşamın Ansiklopedisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 4/1819.

¹² Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı* (Ankara: DİB Yayınları, 1991), 193.

¹³ Cevziyye İbn Kayyim, *l'lâmü'l muvakkî'in'an-Rabbi'l-Âlemîn* (Beyrut: y.y., 1998), 1/112.

¹⁴ Süha Tanrıver, "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları: Arabuluculuk Kurumuna Hukuki ve Sosyolojik Bir Bakış," *Prof. Dr. Fikret Eren'e Armağan* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2006), 827.

¹⁵ Melis Taşpolat Tuğsavul, *Arabuluculuk Kanun Tasarısı Çerçevesinde Türk Hukukunda Arabuluculuk* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2012), 27.

ilgili taraflar arasındaki görüşmeleri ve müzakereleri kolaylaştırır. Temel amaç, taraflar arasında etkili bir iletişim kurarak birbirlerini anlamalarını ve kendi çözümlerini üretmelerini sağlamaktır.¹⁶

1.2. Tahkîm

Aralarında bir uyuşmazlık bulunan kişilerin, anlaşarak bir ya da birden fazla hakem tayin etmeleri ve ihtilafın bu şahıs(lar) tarafından çözülmesidir.¹⁷ Tahkîm özellikle konusu ve resmi yargıya başvurmadan anlaşmazlığı çözümlene yöntemi olması açısından sulh ile benzerlik arz etmektedir. Tahkîm, yargılama ve karar verme yetkisini başka bir kişiye devretme ve herhangi bir meselenin çözümüne yönelik karar vermesini talep ederek ilgili konunun sonuca bağlanmasını ifade ettiği¹⁸ gibi aralarında anlaşmazlık bulunan tarafların anlaşmazlığı çözmek için bir veya daha fazla hakem atamayı kabul ettiği bir uyuşmazlık çözüm yöntemidir.¹⁹ Arabuluculuğa benzer ancak farklı yönleri vardır. Bir kişiden, o kişiye ait olan bir konuda hüküm vermesini talep etmeyi ve bunu yapma yetkisini ona vermeyi içerir.²⁰ Tahkîm, tarafların gönüllü olarak kendileri adına karar vermesi için yargıç olmayan bir kişiyi seçmesidir.²¹ Bir sulh anlaşmasında taraflar sorunu kendi kararları ile çözerken, tahkîmde üçüncü tarafların kararı devreye girer. Uzlaşma anlaşmaları tarafların kendi istekleriyle haklarından vazgeçmelerini içerirken, tahkîm üçüncü tarafların müdahalesine dayandığı için tarafların rızasını gerektirmez.²²

Tahkîm, uyuşmazlıkları resmi yargı süreçleri olmaksızın çözmeyi amaçlaması açısından sulha benzer.²³ Bununla birlikte, tahkîm ve arabuluculuk arasındaki temel fark, yargısal bir prosedürün varlığıdır. Arabuluculukta tarafların üçüncü bir kişi yardımıyla bir anlaşmaya varırken, tahkîmde önceden belirlenmiş bir hakem ihtilafı taraflar adına karar verir.²⁴ Bu, hakemin taraflar için bir vekil olarak hareket ettiği ve kararının bağlayıcı olduğu anlamına gelir. Arabuluculuk ve tahkim kavramları, kolay, esnek ve taraf merkezli olması bakımından birçok uyuşmazlıkların çözümlenmesi konusunda tercih edilebilir alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerindedir.²⁵

Sulh, öncelikle arabuluculuk için kullanılır ve tahkimden bazı farklılıkları vardır. Sulhte taraflar uyuşmazlıkları üçüncü bir tarafın katılımıyla veya katılımı olmadan çözebilirken, arabuluculukta taraflar anlaşamadığında tahkime başvurabilirler.²⁶ Uzlaştırma gelecekteki olası uyuşmazlıkları kapsamazken, tahkim hem mevcut hem de gelecekteki uyuşmazlıklar için kullanılabilir. Mer'î hukukta hakemler ilgili tarafları ayırma yetkisine sahip değildir. Arabulucular sadece onları bir anlaşmaya varmaya teşvik edebilir. Bununla birlikte, bir arabulucu koşullara bağlı olarak hakem olarak da hareket edebilir. İslâm hukukunda arabuluculuk “ıslah-sulh” olarak adlandırılır ve uyuşmazlıkların tarafların istekleri doğrultusunda üçüncü tarafların yardımıyla çözümlenmesini içerir. Geleneksel yargı usullerinin kamusal niteliğinin aksine, arabuluculukta gizlilik çok önemlidir. Çağdaş hukukla olan bu benzerlik, arabuluculukta gizliliğin önemini vurgulamaktadır.²⁷

¹⁶ HUAİK, Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu, Resmî Gazete 28321 (22 Haziran 2012) Kanun no: 6325 md.2.

¹⁷ Alâüddîn Muhammed el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-Muhtâr*, thk. Abdülmün'im Halil (Beirut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423), 1/474.

¹⁸ Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru's-Sâdir, 1414), “hakeme”, 12/140.

¹⁹ Haskefi, *ed-Dürrü'l-Muhtâr*, 1/474.

²⁰ Zeynüddîn İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Mısır: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1331), 7/26.

²¹ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi* (Beirut: Dâru'l-Erkâm, ts.), 2/91.

²² Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (Beirut: Dâru'l-Âlemi'l-Kütüb, 2003), 4/31.

²³ Mustafa Yıldırım, *İslam ve Medeni Yargılama Hukukunda Tahkim* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 21.

²⁴ Şahin Ahmetoğlu, *Mezhepler Tarihinin 100'ü* (Ankara: Otto Yayınları, ts.), 42.

²⁵ Mustafa Aktürk, “İslam Hukukundaki Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarının Türk Aile Hukukuna Mukayesesi”, *Kırıkkale Hukuk Mecmuası* 2/1 (2022), 97.

²⁶ Ahmet Akgündüz, “Hakem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/172.

²⁷ Şen, “İslam Hukukunda Arabuluculuk”, 111, 120.

1.3. Sulh

Arapça bir kelime olan “Sulh”, fesattan sonra iyileşme, barış yapma, uzlaşmaya varma, faydalı ve hayırlı olma gibi anlamlara gelmektedir.²⁸ Bu anlamlar Kur’ân’da da yer alır ve sulh barış yapmak, uzlaşmak ve anlaşmaya varmakla ilişkilendirilir.²⁹ Aynı kökten türeyen fiil, bozulduktan sonra işleri düzeltmek, elverişli hale getirmek, iki kişiyi barıştırmak ve aralarını düzeltmek için kullanılır.³⁰ Bir ayette inananlar iki tarafın arasını düzeltmeye ve düşmanlığı ortadan kaldırmaya teşvik edilir. Başka bir ayette ise barış, insanları uzlaştırma ve anlaşmazlıkları çözme bağlamında kullanılmıştır.³¹ Kur’ân ayrıca hayır, iyilik ya da insanların arasının düzeltilmesini isteyenlerden bahseder ve onlara büyük bir ödül vaat eder.³² Genel olarak, İslâm’da “sulh” kavramı barış yapmayı, uzlaşmaya varmayı, insanları uzlaştırmayı ve çatışmayı ortadan kaldırmayı kapsar. Arabuluculuk yoluyla uzlaşma, taraflar arasında karşılıklı rıza gerektiren bir sözleşmedir ve hukuki anlamda af için bir gereklilik değildir.³³

Hanefî hukukçulara göre sulh, ihtilafları çözen, davaları sona erdiren ve anlaşmazlıkları gideren hukuki bir terimdir.³⁴ Mâlikî hukukçular sulhu, bir hak ihlaline son vermek ve anlaşmazlıkları çözmek için bir bedel karşılığında bu haklardan feragat etmek olarak tanımlamışlardır.³⁵ Şafiî hukukçular, sulhun hasımlar arasındaki düşmanlık ve husumeti sona erdiren bir sözleşme olduğunu belirtirler. Sulhun düşmanlığı ortadan kaldırmayı amaçlayan bir sözleşme olduğunu vurgularlar.³⁶ Bu tanımlar, İslâm hukukunda sulha ilişkin farklı bakış açıları hakkında fikir vermekte, anlaşmazlıkların çözülmesinin ve düşmanlıkların sona erdirilmesinin önemini vurgulamaktadır.

1.4. Mahkeme

“Kamu hizmeti niteliğindeki yargılama yetkisinin kullanılması için kurulmuş resmî makam ve kurumu ifade eden”³⁷ mahkemeler, anlaşmazlıkların çözümü için son çare olmalıdır, çünkü yüksek iş yükleri genellikle gecikmelere neden olmakta ve bireyler arasındaki ilişkileri zorlamaktadır. Arabuluculuk, anlaşmazlıkları ve mağduriyetleri en aza indirdiği için hem modern hukukta hem de İslâm hukukunda mahkemeye gitmeye alternatif olarak tavsiye edilmektedir. Arabuluculuk ve mahkeme süreçlerinin her ikisi de davaları çözüme kavuşturmayı amaçlasa da arabuluculuk bir hâkimi dâhil etmeden doğrudan taraflar arasında çözülmesi bakımından farklılık gösterir. Mahkemeye gitmenin birincil amacı hakları korumak, davaları hızlı bir şekilde çözmek ve herkesin haklarının elde edilmesini sağlamaktır. Ancak, mahkeme prosedürleri genellikle zaman alıcı ve ilgili taraflar için mali açıdan külfetlidir. Arabuluculuk, uyuşmazlıkların çözümü için daha verimli ve uygun maliyetli bir yol sunar.³⁸

²⁸ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beirut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1984), “Saleha”, 1/383; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “Saleha”, 2/517.

²⁹ en-Nisâ 2/128.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “Saleha”, 2/517; Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Firûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhit* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), “Saleha”, 713.

³¹ el-Hucurât 49/10.

³² en-Nisâ 2/114.

³³ Hasan Ellek, *İslam Hukukunda Mali Konularla İlgili Sulh Anlaşması* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 14.

³⁴ Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir al'l-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*, nşr. Muhammed Ali Beydâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 8/433; Ebü'l-Fazl el-Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 3/5.

³⁵ Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ali el-Harâşî, *Şerhu Muhtasari'l-Halil* (Beirut: Dâru Sâdir, ts.), 6/2.

³⁶ Ebü Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beirut: Dâru Alemi'l-Kütüb, 2003), 3/427; Şemsüddin el-Hatib eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâz'l-Minhâc* (Beirut: Dâru'l-Mâ'rife, 1997), 2/230.

³⁷ Fahrettin Atar, “Mahkeme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/338.

³⁸ Şen, “İslam Hukukunda Arabuluculuk”, 110-112.

2. Arabuluculuğun Şer'î Dayanakları

2.1. Kur'ân

Allah, insanların bu dünyada birbirleriyle barış ve uyum içinde yaşamalarını ister. Anlaşmazlıkların uzlaşma yoluyla çözülmesini teşvik eder ve bunun faydalarını vurgular. Kur'ân, bir kadının kocası tarafından kötü muamele görmekten veya terk edilmekten korkması halinde, uzlaşmaya varmalarında bir günah olmadığını belirtir.³⁹ Eşler arasındaki anlaşmazlıklarda da uzlaşma iyi bir davranış olarak görülür.⁴⁰ Allah, barışçıl çözümleri ve insanlar arasında barış ve güvenliğin tesis edilmesini teşvik etmektedir.⁴¹ Diğer bir ayette mü'minlerin kardeş olarak kabul edildiğini ve dargınlık durumunda iki kardeşin arasını düzeltmeye teşvik edildiğini belirtir.⁴² Müslümanlara anlaşmazlıkları uzlaştırma sorumluluğu verilmiştir. Allah'a karşı saygısızlıktan kaçınmaları, Allah'a ve Resulüne itaat ederek aralarını düzeltmeleri tavsiye edilir.⁴³ Helalleri haram, haramları helal kılmadığı sürece Müslümanların kendi aralarında sulh yapmaları caizdir. Hz. Peygamber (s.a.s.), Allah'a göre helal ve haram olan şeylerin sınırlarının değiştirilmediği sürece sulhun meşru olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴ Söz konusu hadise göre, bir sulh anlaşmasının geçerli olabilmesi için hür bir insanı köleleştirmemek, nikâh akdi olmaksızın zina yapmamak, öldürmek, yaralamak, yalan yere şahitlik etmek, başkasının malına tecavüz etmek ve sebepsiz yere hırsızlık yapmak gibi gayrimeşru eylemlerde bulunmamak gibi bazı şartların yerine getirilmesi gerekir. Hz. Peygamber (s.a.s.), insanların arasını düzeltmenin oruç, namaz ve sadakadan bile daha önemli olan erdemli bir davranış olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ Bu ayet ve hadisler, Müslümanlar için sulh bir yaşam kurmanın önemine işaret etmekte, sulh yoluyla düşmanlık ve çatışmaları ortadan kaldırma ihtiyacını vurgulamaktadır. Müslümanları düşmanlık, çatışma, çekişme ve anlaşmazlıktan uzak bir hayat yaşamaya teşvik ederek sulh ve birliği teşvik etmektedir.

Arabuluculuk İslâm toplumunda meşru görülmektedir. Zira Kur'ân'ın ilkeleriyle uyumludur. Kur'ân, aile içindeki anlaşmazlık ve çatışmaların arabuluculuk yoluyla çözülmesinin önemini vurgulamaktadır. Kur'ân'da⁴⁶ karı koca arasında anlaşmazlık olması halinde, her iki aileden temsilcilerin arabuluculuk yaparak sulhun sağlanmasına yönelik uygulama önerilmektedir. Kur'ân'da "ıslah" teriminin arabuluculuk anlamında kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷ Buna ek olarak, Kur'ân ayrılık yerine "ıslah" terimini kullanarak evliliklerin çözülmesini önlemek için arabuluculuğun teşvik edildiğini belirtmektedir.⁴⁸ Aile kurumuna öncelik vermek ve etkili arabuluculuk için gerekli önlemleri almak çok önemlidir. Bunu göz ardı etmek, çözülemeyen sorunlara yol açabilir ve toplumsal dokuyu bozabilir. Kur'ân, taraflar arasındaki sorunları çözmek ve ailelerin bir arada kalmasını sağlamak için ikna ve arabuluculuk yöntemini önermektedir.⁴⁹ "Allah'ın rızasını kazanmak için bunları yapana pek büyük bir mükâfat vereceğiz"⁵⁰ ayetinde bu işi yapanlar övülmüş ve bunun hayırlı bir iş olduğu ifade edilmiştir. Bunun için de evlilikleri düzeltmek ve ayrılmanın eşliğine gelenleri barıştırmak için aile içinden veya dışından

³⁹ en-Nisâ 2/128.

⁴⁰ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) er-Râzi, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 11/67; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 5/216.

⁴¹ en-Nisâ 2/114.

⁴² el-Hucurât 49/10.

⁴³ el-Enfâl 8/1.

⁴⁴ Ebû İsa et-Tirmizî, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Ahkâm", 17; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru't-Te'sîl, 2014), "Ahkâm", 23.

⁴⁵ Tirmizî, "Edeb", 58.

⁴⁶ Âl-i İmran, 3/103; en-Nisâ 4/35; Hucurât, 49/9, 10.

⁴⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru İhyai'd Turasi'l Arabi, 1995), 5/175-179.

⁴⁸ Muhammed Ali Sabûni, *Ahkamu'l-Kur'ân* (Dimeşk: Mektebetu'l Gazali, 1988), 1/469.

⁴⁹ Şen, "İslam Hukukunda Arabuluculuk", 13.

⁵⁰ en-Nisâ 4/114.

arabulucular atanmasını önermektedir. Arabulucular her iki tarafa da tavsiyelerde bulunmak, yanlış anlamaları açıklığa kavuşturmak ve anlaşmazlık konularını açıklamak gibi bir rol oynarlar. Arabuluculuk yöntemiyle ulaşılmak istenen, düşmanlık ve tartışmaların yerine sevgi ve anlayış ortamı yaratmaktır. Bu nedenle, çatışmaları çözmek ve insanları bir araya getirmek Allah katında en iyi eylemler olarak kabul edilir.⁵¹

Nisâ suresinin 128. ayeti açıkça arabuluculuktan bahsetmemektedir. Ancak anlaşmazlık yaşayan çiftler arasında uzlaşma ve barış sağlamanın önemini vurgulamaktadır. Ayet, aldatma veya terk etme gibi sorunlardan kaçınmak için çatışmaların çözülmesini teşvik etmektedir.⁵² Buna ek olarak, ayetteki ifadenin başında "ال" ekinin kullanılması daha geniş bir anlama işaret etmekte ve her türlü anlaşmazlığın "musalaha" olarak bilinen arabuluculuk yoluyla çözülebileceğini göstermektedir. Ayet, devam eden çatışmalara tercih edilebilir bir alternatif olarak taraflar arasında barış ve anlaşma sağlamanın önemini vurgulamaktadır.⁵³

Hucurât suresinin 9. ayetinde, anlaşmazlıkların adalet yoluyla çözülmesi ve Kur'ân'ın rehber olarak kullanılması gerektiği belirtilmektedir. Arabulucular, anlaşmaları ahlak ve adalete dayandırmakla yükümlüdürler.⁵⁴ Bu ayet, anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesinin önemini vurgulamaktadır. Kur'ân, bireyler ve toplumlar arasındaki anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesini teşvik eder ve sulhu her türlü anlaşmazlığın çözümünde meşru bir yol olduğunu belirtir. Ayette " ... Aralarını bulup düzeltin" şeklindeki ifadenin emir kipiyle gelmesi mutluluk ifade ederken kimi fakihlerin mutlak emir vucûb ifade eder görüşüyle paralellik arz etmektedir.⁵⁵

418

Enfâl suresi 1. Ayette "... aranızı düzeltin.." ifadesi, toplumlar ve bireyler arasında Allah adına ettikleri yeminlerin iyiliği, takvayı ve insanlar arasındaki barışı engellemesine izin vermemelerini hatırlatır. Genel olarak, ayetler adaletin, barışın ve Kur'ân'ın anlaşmazlıkların çözümünde yol gösterici bir ilke olarak kullanılmasının önemini vurgulayarak çekişmenin, kavga ve çatışmanın hiçbir şekilde hayrın olamayacağı bunun devam edilmesi durumunda kin ve nefretin gelişeceği ayrı bir hakikattir.⁵⁶ "Allah adına yaptığınız yeminler, iyiliğe, takva bilincine ve insanlar arasında sulhun getirilmesine engel teşkil etmesin..."⁵⁷ Söz konusu ayet, yeminlerin iyiliğe, takvaya ve barışa engel olmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bunlara engel olan herhangi bir yeminin yerine getirilmemesi ve kefaretinin ödenmesi gerektiğini belirtir.⁵⁸ Toplumun refahı ve güvenliği kişisel davranışlardan daha önceliklidir. Zira toplumun barış ve güven içinde olması kişisel tutumlardan öncelikli sayılmıştır. "Yeryüzünde düzeni bozan ama düzeltmeye yanaşmayan aşırıların istediklerini yapmayın."⁵⁹ Yukarıdaki ayet ile aynı manayı beyan eden Kur'ân'ın benzer ayetleri⁶⁰ birey ve toplumların birbirine yönelik sıkıntı ve aralarındaki ihtilafların çözülmesini istemeyenlere uyulmaması gerektiğini şiddetle emretmiştir.

2.2. Sünnet

Arabuluculuk İslâm hukukunda önemli bir yere sahiptir. Sünnette, özellikle ailevi anlaşmazlıklarda arabuluculuğun vurgulandığı çeşitli rivayetler ve örnekler bulunmaktadır.

⁵¹ Abdurrahman Candan, "Aile İçi Problemlerin Giderilmesinde Hz. Peygamber'in Önerdiği Arabuluculuk Yöntemi", *Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu Peygamberimiz ve Aile* (Ankara: DİA, 2021), 798-799.

⁵² Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethü'l-kadir*, thk.: Seyyid b. İbrahim, (Kahire: Darü'l-Hadis, 1993), 1/779.

⁵³ Candan, "Aile İçi Problemlerin Giderilmesinde Hz. Peygamber'in Önerdiği Arabuluculuk Yöntemi", 799.

⁵⁴ Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tefsiru't-Taberi* (Mısır: Daru't-Tevfik, 2004), 25/130.

⁵⁵ Abdulkarim b. Muhammed Lahim, *el-Matla' an kenaizi zadi'l-müstanki'*, (Riyad: Darü Künişşilya, 2011) 4/ 249.

⁵⁶ Hasan Ellek, "Kur'ân ve Hadis Işığında İnsanlar Arası Anlaşmazlıkların Sulh Yoluyla Çözümü", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Şubat 2013), 12-13.

⁵⁷ el-Bakara 2/224.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh* (Beyrut: Dâru't-Te'sil, 2013), "Farzu'l-humus", 5.

⁵⁹ eş-Şuarâ 26/151-152.

⁶⁰ en-Neml 27/48.

Örneğin, Allah Resulü (s.a.s.) iki kişinin arasını düzeltmenin oruç, namaz ve sadakadan daha faziletli olduğunu belirtmiştir.⁶¹ Bireyler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve arabuluculuk yapmak, namaz ve oruç gibi bireysel ibadetlerden daha önemli görülmektedir. Çünkü arabuluculuk toplumsal fayda sağlar, birliği teşvik eder ve dini ilkeleri zedeleyebilecek zararları ortadan kaldırır. Bu nedenle, Peygamberimiz arabuluculuğun önemine işaret ederek, arabuluculuğun, anlaşmazlıkları çözmede çok önemli bir rol oynadığını belirtmiştir.⁶²

Hz. Peygamber (s.a.s.), iyi şeyler söyleyerek ve güzel sözler taşıyarak insanları barıştırmaya çalışan birinin yalancı sayılmayacağını belirtmiştir.⁶³ Ancak, caiz olan ile olmayan arasında bir sınır belirlemek önemlidir. İnsanları barıştırmak için gayri meşru yollara başvurulmaması konusunda uyarmakta ve yalnızca doğru olduğuna inanılan şeyleri aktararak her iki tarafın da güvenini kazanmanın gerekliliğini vurgulamaktadır.⁶⁴ Yararlı olmayan eylem ve sözlerden kaçınmak da önemlidir. Hak ihlaline yol açmayan güzel sözler ve selamlar yalan sayılmazken, gerçeğe aykırı ve hak ihlaline yol açan sözler yalan sayılmaktadır. İnsanlar arasında arabuluculuk yaparken, iyi olanı iletmek ve caiz olanın sınırları dâhilinde çözüm bulunması önemlidir.⁶⁵ Bu nedenle arabulucu etik ilkelere uygun hareket etmelidir.⁶⁶

Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sadece Müslümanlar arasında değil, aynı zamanda toplumdaki farklı dini gruplar arasındaki çatışmaları çözmüş, bir Müslüman ile bir Yahudi arasında arabuluculuk yapmıştır.⁶⁷ Bu durum Hz. Peygamber'in toplumsal barış ve uyumu teşvik etme konusundaki kararlılığını göstermektedir. Peygamber kızı Fatıma'nın evine gitti ve damadı Ali'nin orada olmadığını fark etti. Fatıma aralarında bir anlaşmazlık olduğunu ve Ali'nin evi terk ettiğini söyledi. Peygamber (s.a.s.), Hz. Ali'nin bulunmasını istemiş ve mescitte uyurken bulunduğu Peygamber üzerindeki tozu silmiş ve ona "toprağın babası" diyerek teselli etmiştir.⁶⁸ Bu olaylar Peygamber'in arabuluculuk yapma ve anlaşmazlıkları uzlaştırma, insanlar arasında barış ve birliği teşvik etme yeteneğini vurgulamaktadır.

Hz. Peygamber (s.a.s.), bir kadını kocasına karşı kıskırtmaya karşı uyarmış ve bunu yapanların ümmetin bir parçası olmadığını belirtmiştir.⁶⁹ Ayrıca Peygamberimiz, günlük sadakanın bir biçimi olarak arabuluculuğun önemini vurgulamıştır. İki kişinin arasını düzeltmek, birinin eşyalarını taşımasına yardımcı olmak, güzel sözler söylemek ve yoldaki engelleri kaldırmak gibi eylemlerin hepsi hayırseverlik eylemleri olarak kabul edilmiştir.⁷⁰ Dolayısıyla, arabuluculuk, Allah katında ödüllendirilen erdemli eylemlerde bulunmak için bir fırsat olarak görülmelidir.

3. Eşler Arasındaki Uyuşmazlıkların Çözümüne Elverişli Konular

Aile içinde bir sorun yaşandığında eşleri barıştırmak ve ailenin parçalanmasını önlemek için çaba gösterilmelidir. Kur'an'daki ayetler bu arabuluculuk sürecinin nasıl işlemesi gerektiği konusunda bize yol göstermektedir. Nisâ Suresi'nin 35. ayetinde aile içi anlaşmazlıkların tarafların isteği doğrultusunda hakemler tarafından çözülerek birliğin korunması gerektiği

⁶¹ Ebû Dâvûd, "Edeb", 50; Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 56.

⁶² Şihâbüddin Ebu'l-Abbas Makdîsi, *Şerhu Süneni Ebi Davud* (Mısır: Darü'l-Felah, 2016), 18/681.

⁶³ Tirmizî, "Birr ve silâ", 26.

⁶⁴ İbn Mâce, "Ahkâm", 23; Ebû Dâvûd, "Kadâ", 12.

⁶⁵ İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-bari*, thk. Abdulkadir Şeybe, (Mısır: 2001), 5/353; Ahmed Muhammed Zerkâ, *Şerhu'l-kavaidi'l-fikhiyye* (Dimeşk: Darü'l-kalem, 2012), 337.

⁶⁶ Muhammed Fuad Abdulkâfi, *el-Lü'lüü ve'l-mercan fima ittefeka aleyhi's-şeyhan* (b.y.: Daru İsa el- Babi el-Halebi, ts.), 3/198; Candan, "Aile İçi Problemlerin Giderilmesinde Hz. Peygamber'in Önerdiği Arabuluculuk Yöntemi", 803.

⁶⁷ Buhârî, "İstikrâz", 9; Ebû Dâvûd, "Vesâyâ", 17.

⁶⁸ Buhârî, "Salât", 58.

⁶⁹ Ebû Dâvûd, "Talâk", 1.

⁷⁰ Müslim, "Zekât", 56.

vurgulanmaktadır. Ayette geçen “hakem” teriminin sözlük anlamından da anlaşılacağı üzere hâkim anlamına geldiği savunulmuştur.⁷¹ Hukuki uyumsuzluk konusu şey herhangi bir mal olabileceği gibi menfaat ya da hak arabuluculuğun konusunu oluşturabilir.⁷²

Ayette “eğer barışmak isterlerse, Allah aralarını bulacaktır” ifadesi, yetkili kişinin tarafları bir arada tutma ve rızaları olmadan ayırmama sorumluluğunu vurgulamaktadır.⁷³ Bu da ayette bahsedilen hakemin bir arabulucu olarak yorumlanmasını desteklemektedir. Odak noktası, bir hâkim gibi yeni kararlar vermekten ziyade uzlaşmayı sağlamaktır.⁷⁴ Bu yaklaşım, uzlaşmayı teşvik eden diğer ayetlerle birlikte düşünüldüğünde, aileyi korumayı ve aile sorunlarını uzlaşma yoluyla çözerek dolaylı olarak toplumu iyileştirmeyi amaçlamaktadır.

3.1. Nafaka

Sözlükte “harcamak, tüketmek” anlamına gelen “infak” mastarından türetilen nafaka kelimesi, ihtiyaçları karşılamak için harcanan maddi değerler veya para anlamına gelmektedir.⁷⁵ İslâm hukukunda nafaka, kişilerin normal bir hayat sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları barınma, yiyecek ve giyecek gibi harcamaları içeren bir kavram olarak kullanılmaktadır.⁷⁶ İslâm hukukunda nafaka temin yükümlülüğü erkeğe aittir ve erkek eşinin ve çocuklarının zorunlu ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüdür.⁷⁷ Ayet ve hadislere göre, erkeklerin kadınların bakımını sağlama sorumluluğu olduğu açıktır. Kur’ân, çocuklarına normal yiyecek ve giyecek sağlamanın babaların görevi olduğunu belirtir.⁷⁸ “Allah’ın kimini kimine üstün kılmasından ötürü ve erkeklerin, mallarından sarfetmelerinden dolayı erkekler kadınlar üzerine hakimdirler. İyi kadınlar, gönülden boyun eğenler ve Allah’ın korunmasını emrettiğini, kocasının bulunmadığı zaman da koruyanlardır...”⁷⁹ ayetinde, erkeklerin kadınlar üzerindeki koruyuculuğu ve aile reisliği, fiziksel yapılarına ve mallarından harcama yapmalarına bağlanmaktadır.⁸⁰ Hz. Peygamber (s.a.s.)’in hadisleri de nafakanın erkeklerin görevi olduğunu, Allah’tan korkmaları ve yiyecek ve giyecek konusunda kadınların haklarını yerine getirmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.⁸¹ Genel olarak, bu metinler erkeklerin kadınların ihtiyaçlarını karşılamadaki rolünü vurgulamakta ve kadınların bakımına yönelik sorumluluklarını ortaya koymaktadır.⁸²

Nafaka, evlilik bağlamında kadınlara ait bir haktır.⁸³ Nafaka öncelikle bireyin çıkarlarına hizmet ettiğinden ve daha geniş bir kamu yararı bulunmadığından, bireylerin nafaka haklarının bir kısmından feragat etmeleri mümkündür.⁸⁴ Bu da nafakayı bireyin haklarının baskın olduğu bir hak haline getirmektedir. Kadının kocası tarafından sağlanan nafakanın yetersiz olduğunu düşündüğü ve kocanın da yeterli olduğuna inandığı durumlarda, karşılıklı rıza yoluyla belirli bir miktar üzerinde anlaşabilirler. Uygun nafaka miktarını belirlerken mevcut ekonomik koşullar hakkında bilgi sahibi olan ve kadınların ihtiyaçlarını anlayan kişilerden görüş ve öneri almak da

⁷¹ Ebu’l Velid Süleyman Bâci, *el-Muntekâ şerhu’l Muvatta*, (Kahire: y.y., 1322), 4/114.

⁷² Ebu Bekr el-Kâsânî, *Bedâi’i’s-sana’i*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, ts.), 6/42.

⁷³ Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris Şâfiî, *el-Ümm*, (Beyrut: y.y., ts.), 5/194.

⁷⁴ Ahmet Temel, “İslâm Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye’de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları”, *Darülfunun İlahiyat* 30/2 (2019), 322.

⁷⁵ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 229; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1991), 1/304-305.

⁷⁶ Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1994), 5/275.

⁷⁷ Celal Bayar, “Nafaka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/282; Nuri Kahveci, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 150.

⁷⁸ el-Bakara 2/233.

⁷⁹ en-Nisâ 4/34.

⁸⁰ Ebû Bekr el-Cessâs, *Şerhu Muhtasarî’t-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed (Medine: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2010), 5/280.

⁸¹ Buhârî, “Nafakât”, 1-4.

⁸² Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 56.

⁸³ Yahya Bilginer, *Mer’î Hukukla Mukayeseli Olarak İslâm Hukukunda Nafaka* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023), 69.

⁸⁴ Mevsli, *el-İhtiyâr*, 4/6.

mümkündür. Eşler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde çevrenin sosyal yapısının dikkate alınması önemlidir.⁸⁵ Sulh sözleşmesi yapılarak kadının nafaka alma hakkı korunmakta ve mağduriyeti önlenmektedir. Bu aynı zamanda kocayı da hukuki ve ahlaki sorumluluklardan kurtarır. Ayet,⁸⁶ bir kadının kocası tarafından kötü muamele görmekten veya terk edilmekten korkması halinde, uzlaşmalarında bir günah olmadığını ve uzlaşmanın daha iyi olduğunu belirtmektedir. Ayet ayrıca iyi davranışın ve Allah'a itaatın önemini vurgulamakta, eşler arasında uyumlu bir ilişkiyi teşvik eden bir çözüme ulaşmanın önemini vurgulamaktadır.

İslâm hukuku, nafaka anlaşmazlıkları için tahkîmin kullanılabileceğini kabul etmektedir.⁸⁷ Bu, nafaka konusunda sorun yaşayan çiftlerin bir hakeme başvurabileceği ve boşanmaya geçmeden önce uzlaşma talep edebileceği arabuluculuğun da kullanılabileceği anlamına gelir. Bu süreçte taraflar, bilgi toplayacak ve her iki tarafı da objektif bir şekilde değerlendirdikten sonra uzlaşma için bir çözüm öneren tarafı olmayan üçüncü kişiyle görüşecektir. Taraflar bu öneriyi dikkate almakta ve uygulamakta ya da uygulamamakta serbesttir. Arabulucunun rolü, tarafları nafaka talebini iyileştirmek için bir uzlaşma bulmaya yönlendirmek veya gerekirse kadının istihdamı konusunda karşılıklı bir anlaşmaya varmaktır.⁸⁸ Arabulucunun ilgili taraflar adına hareket etmesi nedeniyle arabuluculuğun tahkîmden farklı olduğunu belirtmek önemlidir.

3.2. Mehir

İslâm hukukunda “mehir” terimi, bir erkeğin evlilik sırasında bir kadına verdiği veya vermeyi vaat ettiği mal ya da maddi değer olup nikâh akdinin kadın lehine doğurduğu sonuçlardan biridir.⁸⁹ Bu değer yalnızca kadına aittir ve erkeğin kadına verdiği değeri temsil eder.⁹⁰ Boşanma veya ölüm durumunda kadın için bir tür güvence işlevi görür. Evlilik sözleşmesiyle, erkek tarafından kadına verilmesi kararlaştırılan herhangi bir mal veya mücevher kocanın zimmetinde mehir borcu sabit hale gelir.⁹¹ Nişanlılık döneminde erkek, mehir karşılığında kadına mücevher veya hediyeler verebilir. Ancak, genellikle bu eşyaların hediye mi yoksa mehrin bir parçası mı olduğunu belirten bir sözleşme bulunmaz. Mehrin belirlenmediği bir evlilikte eşlerin mehir konusunda anlaşamaması halinde alternatif olarak, taraflar mehrin miktarı ve onun yerine verilecek bir mülk üzerinde müzakere edebilir ve anlaşabilirler. Eğer bir erkek ve kadın mehir ödenmeden karı koca olarak yaşıyorsa, kadın mehir ödenmediği gerekçesiyle boşanma davası açamaz.⁹² Kaldı ki Hanefî mezhebinde hediyeler hibe olarak kabul edilir, bu nedenle kadın zaten harcanmış, tüketilmiş veya önemli ölçüde değiştirilmişse bunları iade etmekle yükümlülüğü bulunmaz.⁹³

Evlilik sözleşmesinde kararlaştırılan miktar olan mehrle ilgili anlaşmazlıklar, ne zaman ve nasıl ödenmesi gerektiğine ilişkin ihtilaflar ortaya çıkabilir. Anlaşmazlıklara yol açabilecek iki durum vardır. İlk olarak, mehir evlilik akdinden önce veya evlilik akdi sırasında ödenebilir; eşlerden biri mehrin önceden belirlendiğini iddia ederken, diğeri akit sırasında kararlaştırıldığını savunur. Kesin miktarın belirtilmediği bu gibi durumlarda, ortak bir ölçüt olan mehri misil

⁸⁵ Ebü'l-Velid Muhammed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, thk. Muhammed Subhi Hasan Hallâk (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 3/104.

⁸⁶ en-Nisâ 4/128.

⁸⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9/244; Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd. (Konya: Risale Yayınları, 1994), 9/403.

⁸⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/190.

⁸⁹ Ebü Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın (Katar: Dâru'l-Evkâf, 2021), 10/227; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 3/304; Muhammed Ebü Zehrâ, *el-Ahvâlî'ş-şahsiyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabiyye, 1957), 169.

⁹⁰ Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris Şâfiî, *el-Ümm*, (Beyrut: y.y., ts.), 5/10; İbn Hazm, *el-Muhalla*, 9/59.

⁹¹ Şeybânî, *el-Asl*, 10/227; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, 3/304; Ebü Zehrâ, *el-Ahvâlî'ş-şahsiyye*, 169.

⁹² Ebü'l-Hasen Burhânüddin el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-müctehid* (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.), 1/204.

⁹³ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 4/34.

verilebilir.⁹⁴ İkinci olarak, her iki eş de mehri evlilik sözleşmesinden önce, ancak ödemenin sözleşme imzalandıktan sonra yapılacağı anlayışıyla ödemeyi kabul edebilir.⁹⁵ Eşler arasındaki mehirle ilgili anlaşmazlığın meydana geldiği yerlerden diğer bir durum da kararlaştırılan mehri bir kısmının nikâhtan önce ya da nikâh akdiyle birlikte verilip verilmediği hususudur.⁹⁶ Mehri gerçekten ödenip ödenmediği konusunda uzun zaman geçmesi nedeniyle hatırlayamama veya kasıtlı olarak yanlış iddialardan kaynaklanan anlaşmazlıklar da ortaya çıkabilir. Bu tür anlaşmazlıklar taraflardan birine zarar verebilir ve kişisel arzularından kaynaklanabilir.⁹⁷ Eşler arasında çözülemeyen anlaşmazlıklardan kaçınmak ve aile içi çatışmaları önlemek için, tarafların gönüllü olarak fiyat veya mal varlığına ilişkin bir uzlaşma üzerinde anlaşmaları mümkündür. Bunun yerine, erkeğin kadının sağlayabileceği altın ve para cinsinden bir bedel önermesi gibi, kendi rızalarıyla bir anlaşmaya varabilirler. Arabuluculuk yoluyla evliliğin devam ettirilmesi ve ortaya çıkan uyuşmazlıkların ele alınmasını içeren bir anlaşmaya varılmasıyla, durumun daha da kötüleşmesi önlenmiş olacaktır. Bu yaklaşım, genellikle boşanma ile ilişkilendirilen gerginlik ve anlaşmazlıkların hafifletilmesine yardımcı olacağını düşünmekteyiz.

3.3. Boşanma Sonrası Mal Paylaşımında Arabuluculuk

Evlilik, karşılıklı rıza ve evlilik sözleşmesi ile ömür boyu süren bir bağlılıktır. Evliliğin amacı tarafların mutlu bir yaşam sürmeleri olsa da öngörülemeyen ve istenmeyen durumlar ortaya çıkabilir ve bu da evliliği sona erdirme kararına yol açabilir. İslâm hukuku, başlangıçtaki amacını gerçekleştirilemeyen ve taraflar için üzüntü ve sıkıntıya neden olan evliliklerin sona erdirilmesine izin verir ve bunu gerçekleştirmenin bir yolu da boşanmadır. Hukukçuların tavsiyesine göre, eşler ideal olarak ayrılıklarını veya boşanmalarını mahkemeye başvurmadan özel olarak çözmelidir. Ancak, taraflar bir anlaşmaya varamazlarsa, mahkeme sistemi aracılığıyla yasal müdahale talep edebilirler.⁹⁸

İslâm hukukuna göre, aile evinin ve günlük ihtiyaçlarının karşılanması sorumluluğu kocaya aittir. Buna giyim, yiyecek, içecek, kadın ve çocukların sağlık masrafları ve çocukların eğitim masrafları da dâhildir.⁹⁹ Öte yandan, kadının haneye maddi katkıda bulunma ya da ev için eşya temin etme yükümlülüğü yoktur.¹⁰⁰ Bununla birlikte, evlilik hazırlıkları sırasında kadının çeyiz olarak bazı eşyalar getirmesi yaygındır ve aile evi için kendi parasıyla da eşya satın alabilir. Ayrıca, eşler veya arkadaşlar tarafından hediye olarak verilen eşyalar da olabilir. Genel olarak, aile evinin temel ihtiyaçlarını karşılamaktan koca sorumlu olsa da, her iki eşin de çeşitli şekillerde katkıda bulunması alışılmadık bir durum değildir. İslâm aile hukuku, gerekli olmadıkça ailelerin parçalanmasını ve çocuklara zarar verilmesini desteklemez. Bir evlilik devam ettirilemiyorsa, tarafların daha fazla zarar görmesini önlemek için evliliğin sona erdirilmesine izin verir. Ancak bu, mal paylaşımı konusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle zorlaştırılmamalıdır. Ya iyilikle tutulması ya da salıverilmesi gerekir.¹⁰¹

İslâm hukukunda konut ve ev eşyalarını temin etmek kocanın sorumluluğu, kadının ise hakkıdır. Ancak bu durum günümüzde karmaşık bir hal almıştır. Bazı bölgelerde kadın yeni bir

⁹⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 4/296.

⁹⁵ Burhâneddin Ebu'l-Meâli Abdülaziz el-Buhârî, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 3/104.

⁹⁶ Abdülvehhâb Hallâf, *Ahkâmü'l-ahvâlî's-şahsiyye* (Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1990), 96.

⁹⁷ Alaaddin Hançer "Eşler Arası Uyuşmazlıkların Giderilmesinde Sulhun Rolü", *Diyanet İlmî Dergi* 60/1 (2024), 265.

⁹⁸ Nihat Dalgın, "Boşanma ile İlgili Dini Hükümlere Yeni Yaklaşım ve Yorumlar", *İHYA Uluslararası İslam Araştırma Dergisi* 6/2 (2020), 292.

⁹⁹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 5/320; Ebû Zehrâ, *el-Ahvâlü's-şahsiyye*, 226.

¹⁰⁰ Hallâf, *el-Ahvâlü's-şahsiyye*, 101; Ebû Mâlik Kemâl b. Seyyid Sâlim, *Sahîhu fik-hü's-sünne ve edilletühü* (Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, 2003), 3/177.

¹⁰¹ el-Bakara 2/231.

aile kurarken çeyiz olarak maddi değeri olan eşyalar getirirken, diğer bölgelerde kadının ailesi ev için gerekli tüm eşyaları sağlamaktadır.¹⁰²

Yaygın uygulamalara göre erkeğe uygun kıyafetler, mesleği için üretim araçları, silah gibi eşyalar kocanın malı sayılmaktadır.¹⁰³ Her iki tarafın da bir eşya üzerinde mülkiyet iddiasında bulunduğu ve delil sunduğu durumlarda kadının iddiası daha güçlü kabul edilir ve eşya ona verilir.¹⁰⁴ Genel ilke, kanıt sunan tarafın lehine karar vermektir. Kanıt sunulamazsa, mülkiyet iddiasında bulunan kişiye yemin teklif edilir ve yemin kabul edilmezse, eşyanın diğer tarafa ait olduğu kabul edilir.¹⁰⁵

Malın hem erkeğe hem de kadına ait olma ihtimali olduğunda ve taraflardan biri mülkiyete dair delil sunmadığında, hukukçular arasında ihtilaf vardır. İmam Ebû Hanîfe, evin mülkiyeti kocaya ait olduğu için bu tür eşyaların kocaya ait olması gerektiğini ileri sürer. İmam Ebû Yûsuf ise kadının babasının evinden kocasının evine götürdüğü çeyiz kapsamındaki eşyaların boşandıktan sonra da kadına verilmesi gerektiği kanaatindedir. Bu görüşünü İslâm'ın yaygın olduğu yerlerde evlilik sırasında çeyiz verilmesi uygulamasına dayandırmaktadır.¹⁰⁶

Hanefî, Malikî ve Şâfiî mezheplerine göre boşanma sonrası ev eşyalarının kime verileceği, bu eşyaların kime ait olduğunun tespitiyle belirlenir. Kadına özgü olan eşyalar kadının, erkeğe özgü olanlar ise erkeğindir.¹⁰⁷ Ancak, eşyaların kime ait olduğu belirsizse ve eşlerden biri iddiasını kanıtlayamıyorsa, anlaşmazlık sulh yoluyla çözülebilir. Boşandıkları için her iki taraf da mülkiyet hakları olan eşler, tüm eşyaları eşit olarak paylaşmayı kabul edebilir veya eşyalar hak sahibine teslim edildikten sonra bir uzlaşma anlaşmasına varabilirler. Bu, adaleti sağlar ve taraflardan herhangi birinin haklarının ihlal edilmesini önler. Günümüz dünyasında iş dünyasına giren ve birikimlere katkıda bulunan kadınların parasal varlıklarını ve birikimlerini göz önünde bulundurmaları önemlidir. Çoğu zaman bu birikimler, evliliğin sona erme ihtimali göz önünde bulundurulmadan ortak bir hesapta toplanmaktadır. Boşanma durumunda, birikimlerin her bir tarafın katkısına göre dağıtılması adil olacaktır. Ancak bu bilginin mevcut olmaması halinde taraflar bir uzlaşma anlaşmasına varabilirler. Bu anlaşma eşit paylaşımı veya hak ve adalete dayalı bir bölüşümü içerebilir. Şunu da belirtmek gerekir ki, boşanmayı başlatma yetkisi kocalarda olmasına rağmen, eşler mal varlıklarından veya haklarından vazgeçerek muhâlaa yoluyla boşanma talebinde bulunabilirler. Buna eşyalarından veya bir hesaptaki nakit birikimlerinden vazgeçmek de dâhildir. Bu talep, koca üzerindeki mehr-i müeccel talebine benzemektedir. Bu nedenle kadınlar, karşılığında hiçbir şey almadan mal varlıklarından veya birikimlerinden vazgeçtikleri kocalarıyla bir uzlaşma anlaşmasına varma seçeneğine sahiptir.

Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi 1917 yılında "Aile Meclisi" olarak bilinen tahkîm kavramını getirmiştir. Kararnameye göre, karı koca arasında bir anlaşmazlık çıkması ve taraflardan birinin yargı müdahalesi istemesi halinde, ailelerinden bir hakem atanmaktadır. Aileler içinde uygun hakemler bulunamazsa, bu görev dışarıdan kişilere verilir. "Aile konseyi" daha sonra tarafların iddia ve savunmalarını inceleyerek onları uzlaştırmaya çalışır. Eğer uzlaşma mümkün olmazsa, hakemlerin kararı kesinleşir ve temyiz edilemez. Kararname, barışçıl bir çözüm bulmak amacıyla boşanmadan önce tahkîmin kullanılmasını vurgulamaktadır. Ancak, sulh başarısız

¹⁰² Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4/4; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 3/559; Üzeyir Köse, "İslam Aile Hukuku Açısından Çeyiz", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Aralık 2019), 105.

¹⁰³ Şeybânî, *el-Asl*, 10/354.

¹⁰⁴ Hallâf, *el-Ahvâlü's-şahsiyye*, 103.

¹⁰⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/213; Şeybânî, *el-Asl*, 10/354.

¹⁰⁶ Şeybânî, *el-Asl*, 10/354; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 5/355.

¹⁰⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 5/213-214; Ebû Saïd Abdüsselâm es-Sahnûn, *el-Müdevenetü'l-kübrâ* (Mısır: Dâru's-Seâdet, 1905), 2/266.

olursa, ayrılık gerçekleşir. Kararname, taraflardan birinin kusurlu olduğu davaların nasıl ele alınacağına dair yol göstermekte ve tarafların arası bulunamazsa ve kusur kadında ise mehrin tamamı ya da bir kısmı üzerinde muhâlea edilmektedir.¹⁰⁸

Arabuluculuk yoluyla anlaşma, bir sorunun karşılıklı anlaşma ve ortak karar yoluyla barışçıl bir şekilde çözülmesidir. Ancak, boşanma kesinleştikten sonra, haram bir şeyin helal hale getirilmesi olasılığı ve durumun Allah'ın yetkisi altında olması nedeniyle uzlaşma girişiminde bulunmak uygun görülmez.¹⁰⁹ Barışma ancak erkeğin bir anlaşmazlık nedeniyle boşanmak istemesi veya kadının başka nedenlerle muhâlea yoluyla ayrılmak istemesi durumunda söz konusu olabilir. Geçimsizliğin nedeni ortadan kalkarsa veya taraflar belirli koşullar üzerinde anlaşsarsa, erkek uzlaşma yoluyla evliliği sürdürmeyi seçebilir. Benzer şekilde, bir kadının kocasıyla sorunları varsa ancak onu boşama yetkisi yoksa bir tazminat üzerinde anlaşarak ondan ayrılmayı seçebilir.¹¹⁰

İslâm aile hukukunda hul' olarak bilinen bu yöntem, kadının kocasının kendisine verdiği şeyi iade etmesini içerir. Boşanma ile ilgili sorunlarda uzlaşma, tarafların rızası, istekleri ve kendi kararları doğrultusunda uygulanır.

3.4. Hidâne (Çocuğun Bakımı ve Himayesi)

Kendi işlerini yönetemeyen bir çocuğa bakmak ve eğitmek için sorumlu kişinin hakkı ve görevi¹¹¹ olarak tanımlanan hidâne, özellikle boşanma durumlarında önemlidir. Evlilik süresince her iki ebeveyn de çocukla ilgili sorumlulukları paylaşır. Türk medeni hukukunda velayet, ebeveynlerin çocuklarını koruma ve temsil etme hak, yetki ve görevlerini ifade eder.¹¹² Genellikle çocuğun doğumundan itibaren ihtiyaçlarını karşılamaya en uygun kişi anne olduğu için birincil velayet hakkı anneye verilir.¹¹³ Annenin bulunmaması veya hidâne hakkına sahip olmaması durumunda, bu hak annenin kadın akrabalarından başlayarak erkek akrabalara, daha sonra da babanın akrabalarına geçer. Türk medeni hukukunda velayet sadece anne ve baba arasında değerlendirilir ve annenin bu rolü yerine getirememesi durumunda babanın önceliği vardır.¹¹⁴

Taraflar velayet hakları için doğrudan bir sulh anlaşmasına varamazlar, çünkü sulh ancak tarafların konu üzerinde serbestçe tasarruf etmeleri halinde mümkündür.¹¹⁵ Ancak Peygamber ve sahabe uygulamalarına bakıldığında, çocuğun kimde kalacağı konusunda uzlaşmaya varılmasına yardımcı olması için üçüncü bir tarafa danışılabileceği gösterilmektedir. Modern zamanlarda, arabulucu olarak hareket eden bu üçüncü tarafın, çocuğun yüksek yararının ne olduğunu doğru bir şekilde değerlendirmek için profesyonel eğitim ve uzmanlığa sahip olması gerekir. Taraflar için bağlayıcı kararlar veremeseler de, önerdikleri yöntemler hâkim tarafından dikkate alınmalıdır. Bu nedenle, hâkimlerin kendi kararlarını vermeden önce uzman arabulucunun değerlendirmesini dikkate almaları tavsiye edilir. Bu, velayet hakları konusunda adil ve bilinçli bir karar verilmesini sağlar.

¹⁰⁸ Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi, drl., Orhan Çeker (Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 2017), md. 130, 16.

¹⁰⁹ Davut Yaylalı, *İslam Hukukunda Sulh* (İstanbul: Taştan Matbaası, 1993), 115-116.

¹¹⁰ Yaylalı, *İslam Hukukunda Sulh*, 112.

¹¹¹ Erdoğan, *Fıkıh Sözlüğü*, 272.

¹¹² Bilge Öztan, *Aile Hukuku* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2015), 1074.

¹¹³ Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, 1/341.

¹¹⁴ Sultan Aksakal, "Boşanmadan Sonra Çocuğun Velayeti", *Kahramanmaraş Sütçü İmamı Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1* (Haziran 2003), 170.

¹¹⁵ Yaylalı, *İslam Hukukunda Sulh*, 115.

Sonuç

Çalışmada eşler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde arabuluculuğun rolü, İslâm hukuku çerçevesinde, günlük hayatla ilişkilendirilerek ve denk geldikçe mer'î hukukla mukayese edilerek ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmada ulaşılan sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir.

1. Her bir başlık altında tartışılan arabuluculuğun, eşler arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde önemli bir alternatif çözüm yolu olduğu görülmüştür. Alternatif çözüm yollarının birincil amacı somut anlaşmazlığı, barışçıl bir yolla hakkaniyete uygun bir şekilde tarafların karşılıklı olarak faydalı bir çözüme ulaşmalarını sağlamaktır. Arabuluculuk, objektif ve tarafsız üçüncü kişilerin müdahalesi sayesinde, geleneksel çekişmeli yaklaşımlara bir alternatif sunarak daha işbirlikçi ve dostane bir çözüm sürecine olanak tanır.

2. Arabuluculuk yoluyla sulh, tarih boyunca önemli bir hukuki araç olmuş, insanların mahkeme yoluna başvurmaksızın anlaşmazlıklarına çözüm bulmalarını sağlamıştır. İslâm hukukunda arabuluculuk yoluyla sulh, anlaşmazlıkların çözümü için alternatif bir yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Kur'an ve Sünnet, anlaşmazlıkların sulh yoluyla çözülmesi için kılavuz ilkeler sunmakta ve anlaşmazlıkların barışçıl bir şekilde çözülmesini sağlamaktadır. Arabuluculuğun rolü, eşler arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde önemli bir yere sahiptir. Birçok anlaşmazlık, yargı sistemine başvurulmadan sulh yoluyla başarılı bir şekilde çözülebilmektedir. Genel olarak arabuluculuk, ihtilaf ve çatışmaların ortadan kaldırılmasında önemli bir rol oynamakta ve geleneksel yargısal yöntemlere etkili bir alternatif oluşturmaktadır.

3. İslâm hukukunun belirlediği şartlar ve sınırlar çerçevesinde eşler arasındaki anlaşmazlıkların çözümüne yönelik sulh anlaşmalarının işlerliğinde herhangi bir fikhî ve yasal engel bulunmamaktadır. Eşler arasındaki anlaşmazlıkların çoğu serbestçe çözülebilir ve sulh sözleşmesi için uygundur. Örneğin, arabuluculuk yoluyla nişanın bozulması durumunda hediyelerin iadesi ve mağdur tarafın uğradığı maddi ve manevi zararların tazmini de dâhil olmak üzere çeşitli konular çözüme kavuşturulabilir. Çalışmada arabuluculuk yoluyla yapılan sulh anlaşmalarının, tarafların rızasına dayandığından hakkaniyete daha uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna ek olarak, evlilik süresince nafakaya ilişkin uyuşmazlıklar da sulh anlaşmaları yoluyla çözülebilir. Mer'î hukuktaki yoksulluk nafakasına süresiz olarak hükmedilmesinden kaynaklanan sorunlar, İslâm hukukunun örnek uygulamalarıyla hakkaniyetli bir çözüme ulaştırılabilir. Zira yoksulluk nafakasının süresiz olarak verilmesi genellikle erkekler için olumsuz mali ve duygusal sonuçlar doğurabileceği göz önünde bulundurulduğunda, süreçten her iki tarafın da memnun olacakları bir sonuç elde edebilecekleri kanaatine ulaşılmıştır.

4. İslâm hukukunda arabuluculuğun hukuki işlevleri yanında, aynı zamanda ahlaki özelliklere de sahiptir. İş hukuku, borçlar hukuku, aile hukuku, uluslararası hukuk ve hatta kul hakkına dayalı ceza hukuku gibi çok çeşitli alanlarda uygulanabilmektedir. Çalışmada arabuluculuk, temel kaynaklarda genellikle sulh ve tahkîm kavramları içinde değerlendirilmekle birlikte bunlardan farklı olduğu görülmüştür. Arabuluculuk kavramı fıkîh kaynaklarında dağınık bir şekilde yer alırken, sulh, tahkîm, af, ibra gibi ilgili kavramlar da bulunmaktadır. Arabuluculuk, tarafların arabulucularını seçmelerine izin vermesi, bağlayıcı olmayan bir sonuç sağlaması ve mahkeme sürecinin formalitelerinden kaçınması ile bu yöntemler arasında yer almaktadır. Bu özellikleriyle arabuluculuk, yargının yükünü hafifleterek toplumdaki bireyler arasında barış ve huzuru teşvik eder. Arabulucuların hukuki niteliklerinin yanı sıra iletişim becerilerinin gelişmiş olması, dini referansları bilmesi, gönüllü katılım, beceri ve tarafsızlığa sahip olması, tarafların çözüm bulamaması halinde uzlaşma önerileri sunabilmesi gerekmektedir. Aile hukukunda

uygulanacak arabuluculuk yöntemi, özelde yalnızca tarafları bağlayan bireysel bir uygulama gibi görünse de genel olarak ailenin toplumun özünü oluşturması sebebiyle büyük çapta toplumsal bir katkı sağlamaktadır. Dayanağını Kur'ân'dan alan ve ayrılıktan önce tekrar bir araya getirmeyi amaçlayan arabuluculuk barış ve huzur ortamına katkı sağlamakla beraber hem nesillerin aile ortamının kalitesini arttırmasıyla hem de bireylerin aile içinde yaşadıkları problemleri yargıya varmadan çözmeleri yönüyle sadece alternatif bir anlaşma yöntemi değil aynı zamanda onarıcı ve düzenleyici bir işlevi de bulunmaktadır.

5. Arabulucuğun anlaşmazlıkların çözümündeki etkin rolünden dolayı, adli arabuluculuk yanında müftülüklerde de yaygınlaştırılması, eşler arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde, mahkemelere göre daha kısa sürede ve tarafların rızalarına uygun bir sonuç alma yöntemi olacağı düşünülmektedir. Diğer yandan eşler arasındaki anlaşmazlıkların, arabuluculuk yoluyla çözüme kavuşturulmasında, İslâm hukukunun temel ilkeleri yanında, toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının da göz önünde bulundurulması, hakkaniyete daha uygun sonuçlar alınacağı kanaatine ulaşılmıştır. Zira Kur'ân, yasal mercilere başvurmadan önce aile içindeki anlaşmazlıkları çözmenin bir yolu olarak arabuluculuğun değerini vurgulamaktadır. Çalışmayla arabuluculuğun aile hukukuna dâhil edilmesinin ve aile büyükleri ile İslâm hukuku uzmanlarının sürece dâhil edilmesinin birçok sorunun çözümüne yardımcı olabileceği görülmüştür.

The Role of Mediation in the Resolution of Disputes between Spouses in the Context of Islamic Law

Citation: Bilginer, Yahya. "The Role of Mediation in the Resolution of Disputes between Spouses in the Context of Islamic Law", *Artuklu Akademi* 11/2 (Dec 2024), 411-431. <https://10.34247/artukluakademi.1523941>

Extended Abstract

Mediation is a significant method for resolving disputes and conflicts between individuals, as it promotes peace and trust in society. It is an important legal tool for resolving disputes and has been used throughout history to avoid going to court. Islam also advocates for peaceful settlements, with disputes being resolved based on the principles of the Qur'an and Sunnah. Mediation plays a vital role in resolving disputes between spouses and contributing to a peaceful and secure society. Many conflicts between people have been successfully resolved through mediation, without involving the judiciary. In modern times, the importance of resolving disputes through mediation is increasingly recognized, and efforts are being made to encourage parties to opt for mediation before resorting to legal proceedings. This summary does not include information about ombudsman, negotiation, and other related topics mentioned in the original text.

Research has demonstrated that a significant number of disputes can be resolved through mediation, particularly in the context of disputes between spouses. Mediation is an effective method for resolving disputes and should not be neglected. It has been found that within the specific conditions and limits set by Islamic law, mediation can be used to settle disputes between spouses without any legal obstacles. Many disputes between spouses have implications for their property rights, and mediation provides a platform for them to freely dispose of their property and reach settlement agreements. Through mediation, victims of disputes can seek compensation for both material and moral damages in a fair and equitable manner. Mediation holds great potential for resolving disputes and is a viable alternative for parties seeking resolution outside of the court system.

A study was conducted on the resolution of disputes regarding alimony between spouses through mediation during their marital union. The study concluded that mediation agreements can eliminate these disputes. It also suggested that further research is needed on the topic of poverty alimony awarded to women after separation, as it may be possible to resolve these issues through mediation. The study highlighted that in cases of indefinite poverty alimony, men may suffer both material and psychological harm. However, it emphasized that women are not the only ones affected, as economic dependence on men often continues after divorce. Resolving alimony disputes through mediation can lead to agreements and reasonable solutions for both parties. The study emphasized the importance of the family institution in building a strong society and stated that settling disputes within this institution through mediation aligns with Islamic law. Thus, further extensive research is recommended to functionalize mediation agreements within the family institution.

A study was conducted on the settlement of disputes related to maintenance within a marital union. The findings suggest that the disputes can be resolved through a settlement agreement, avoiding the need for legal action. The study also highlights the issue of poverty alimony awarded to women after separation, stating that such awards could cause material and emotional harm to the man. Additionally, it emphasizes that women may continue to be economically dependent on men even after divorce. The study argues that disputes over alimony can be resolved through conciliation, leading to a mutually acceptable solution. It emphasizes the significance of the family institution in society and suggests that peaceful settlement of disputes within this institution is in line with Islamic law. The study concludes that further research is necessary to explore the functionalization of peaceful settlement within the family institution.

This study analysed the importance of reconciliation in resolving disputes between spouses and examined the relationship between conflict and mediation from various perspectives. Qualitative data analysis was used in the study and thematic readings including both classical and contemporary sources on the subject

were conducted. The findings were analysed under sub-headings. The family has always maintained its importance as an important common value throughout human history. Legal systems have implemented regulations to encourage the establishment and continuation of families. Measures have been taken to resolve disputes within the framework of the responsibilities and rights of spouses. However, it is observed that disputes are increasing due to changing family structures, women's economic independence and transition to nuclear family. The article concludes that settlement agreements have been and continue to be effective in resolving disputes between spouses, including those arising from changing family structures.

Kaynakça

- Abdulgazi, Muhammed Fuad. *el-Lü'lüü ve'l-mercan fima ittefeka aleyhi's-şeyhan*. b.y.: Daru İsa el- Babi el-Halebi, ts.
- Ahmetoğlu, Şahin. *Mezhepler Tarihinin 100'ü*. Ankara: Otto Yayınları, ts.
- Aksakal, Sultan. "Boşanmadan Sonra Çocuğun Velayeti", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Haziran 2003), 167-190.
- Akman, Ahmet. "İslâm-Osmanlı ve Modern Türk Hukuku'nda Sulh Sözleşmesi ve Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarına Mukayeseli Bir Bakış", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2021), 1029-1056
- Aktürk, Mustafa. "İslam Hukukundaki Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarının Türk Aile Hukukuna Mukayesesi", *Kırıkkale Hukuk Mecmuası* 2/1 (2022), 91-113.
- Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru'l-Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilâtı*. Ankara: DİB Yayınları, 1991.
- Atar, Fahrettin. "Mahkeme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/341-344. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Atar, Fahrettin. *İslam Yargılama Hukukunun Esasları*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2.Baskı, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. "Sulh", *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 4/1819.
- Bayar, Celal. "Nafaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Beycûri, İbrahim b. Muhammed. *Haşiyetu Beycûri ala şerhi İbn'l-Kasım*. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999.
- Bilginer, Yahya. *Mer'î Hukukla Mukayeseli Olarak İslâm Hukukunda Nafaka*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023.
- Buhârî, Burhâneddin Ebu'l-Meâlî Abdülaziz. *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fıkhi'n-Nu'mânî*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru't-Te'sil, 2013.
- Candan, Abdurrahman. "Aile İçi Problemlerin Giderilmesinde Hz. Peygamber'in Önerdiği Arabuluculuk Yöntemi". *Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu Peygamberimiz ve Aile*. Ankara: DİA, 2021.
- Cessâs, Ebû Bekr. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed. Medine: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1984.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *İ'lâmü'l muvakkî'in'an-Rabbi'l-Âlemîn*. Beyrut: y.y., 1998.
- Cevziyye, İbn Kayyim. *Zadu'l Mead*. İstanbul: Sağlam Yayınları, 2008.
- Çeker, Orhan. *İslam Hukukunda Akidler*. Konya: Tekin Kitapevi, 2014.
- Dalgın, Nihat. "Boşanma ile İlgili Dini Hükümlere Yeni Yaklaşım ve Yorumlar". *İHYA Uluslararası İslam Araştırma Dergisi* 6/2 (2020), 289-305.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es- el-Ezdi Sicistânî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru't-Te'sil, 2015.
- Ebû Zehrâ, Muhammed. *el-Ahvâlü's-şahsiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabiyye, 1957.
- Ellek, Hasan. "Kur'ân ve Hadis Işığında İnsanlar Arası Anlaşmazlıkların Sulh Yoluyla Çözümü". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Şubat 2013), 91-112.
- Ellek, Hasan. *İslam Hukukunda Mali Konularla İlgili Sulh Anlaşması*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- el-Mevsilî, Ebû'l-Fazl. *el-İhtiyâr li- ta'lîl'l-Muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.

- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *Ahkâmu'l-ahvâlî's-şahsiyye*. Kuveyt: Dâru'l-Kalem, 1990.
- Hançer, Alaaddin. "Eşler Arası Uyuşmazlıkların Giderilmesinde Sulhun Rolü", *Diyanet İlmî Dergi* 60/1 (2024), 245-282.
- Haraşi, Abdullâh b. Alî. *Şerhu Muhtasari'l-Halîl*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Haskefi, Alâüddîn Muhammed. *ed-Dürrü'l-Muhtâr*. thk. Abdülmün'im Halil. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423.
- Herevî, Nureddîn b. Ebu'l-Hasan Ali b. Sultan. *Fethu babi'l-inaye şerhu'n-nukaye*. Beyrut: Darü'l-Erkam, ts.
- HUAK, Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu. Resmî Gazete 28321 (22 Haziran 2012) Kanun no: 6325 md.2. Erişim 3 Nisân 2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6325.pdf>
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, *Reddü'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-bari*, thk. Abdulkadir Şeybe. Mısır: y.y., 2001.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1414.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1331.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn. *Fethu'l-kadîr al'l-Hidâye şerhi Bidâyeti'l-mübtedâ*, nşr. Muhammed Ali Beydâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed. *Bidâyeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid*. thk. Muhammed Subhi Hasan Hallâk. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Kahveci, Nuri. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1991.
- Kâsânî, Ebu Bekr. *Bedâi'î's-şana'î*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Kazvîni, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Mâce es-Sünen*. Beyrut: Dâru't-Te'sîl, 2014.
- Köse, Üzeyir. "İslam Aile Hukuku Açısından Çeyiz". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Aralık 2019), 98-111.
- Kur'ân-ı Kerim Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Baskı, 2003.
- Kurtûbî, Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed. *el-Cami' li Ahkâmî'l Kur'ân*. Beyrut: Daru İhyai'd Turasi'l Arabi, 1995.
- Lahim, Abdulkarim b. Muhammed. *el-Matla' an kenaizi zadi'l-müstanki'*. Riyad: Darü Künizi İşbilya, 2011.
- Makdisî, Şihâbüddin Ebu'l-Abbas. *Şerhu Süneni Ebi Davud*. Mısır: Darü'l-Felah, 2016.
- Malikî, Ahmed b. Guneym b. Salim. *el-Fevakihu'd-devânî*. Beyrut: Darü'l-Marife, ts.
- Melis, Taşpolat. *Arabuluculuk Kanun Tasarısı Çerçevesinde Türk Hukukunda Arabuluculuk*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2012.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedâ*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.
- Nazravî, Ahmed b. Guneym b. Salim el-Malikî. *el-Fevakihu'd-devânî*. Beyrut: Darü'l-Marife, ts.
- Nevevî, Ebü Zekeriyya Yahya b. Şeref. *Ravdatu't-tâlibîn*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru Alemi'l-Kütüb, 2003.
- Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi. drl., Orhan Çeker. Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2017.
- Öztan, Bilge. *Aile Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2015.
- Râzî, Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl). *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

- Sabûnî, Muhammed Ali. *Ahkamu'l-Kur'ân*. Dımeşk: Mektebetu'l Gazali, 1988.
- Sahnûn. Ebû Saïd Abdüsselâm, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. Mısır: Dâru's-Seâdet, 1905.
- Seyyid Sâlim, Ebû Mâlik Kemâl. *Sahîhu fık- hü's-sünne ve edilletühü*. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, 2003.
- Şâfî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Beyrut: y.y., ts.
- Şen, Yusuf. "İslâm Hukukunda Arabuluculuk". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (Şubat 2012), 105-135.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethü'l-kadir*. thk.: Seyyid b. İbrahim. Kahire: Darü'l-Hadis, 1993.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh. *el-Asl*. thk. Muhammed Boynukalm. Katar: Dâru'l-Evkâf, 2021.
- Şirbînî, Şemsüddîn el-Hatib. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1997.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Tefsiru't-Taberi*. Mısır: Daru't-Tevfik, 2004.
- Tanriver, Süha. "Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolları: Arabuluculuk Kurumuna Hukuki ve Sosyolojik Bir Bakış". *Prof. Dr. Fikret Eren'e Armağan*. 821-842. Ankara: Yetkin, 2006.
- Temel, Ahmet. "İslâm Aile Hukukundaki Arabulucu-Hakemlik Uygulamasının Türkiye'de Aile Arabuluculuğuna Muhtemel Katkıları". *Darülfunun İlahiyat* 30/2 (2019), 311-336.
- Tirmizî, Ebû İsâ. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Yaylalı, Davut. *İslâm Hukukunda Sulh*. İstanbul: Taştan Matbaası, 1993.
- Yıldırım, Mustafa. *İslâm ve Medeni Yargılama Hukukunda Tahkîm*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.
- Zerkâ, Ahmed Muhammed. *Şerhu'l-kavaidi'l-fikhiyye*. Dımeşk: Darü'l-kalem, 2012.
- Zeydan, Abdülkerim. *el-Medhal*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.